

DİL EVRENSELLİKLERİ ve DİLBİLİM TİPOLOJİSİ

BERNARD COMRIE

TÜRKÇESİ
İSMAİL ULUTAŞ

HECE

Dilbilim

2. BASKI

Bernard Comrie: Profesör Comrie 1997 yılından beri Almanya'da Max Planck Enstitüsü'nde Dilbilimi Bölüm Başkanıdır. Aynı zamanda 2002 yılından bu yana California Üniversitesi'nde (A.B.D.) dil bilimi hocalığı görevini yürütmektedir. Bu görevlerinden önce İngiltere, A.B.D. ve Almanya'nın başka üniversiteleri ve araştırma enstitülerinde çalışma ve araştırmalar yapmıştır. Yayımlanmış çok sayıda kitabı ve makalesi olan Comrie İngilizcenin yanı sıra Almanca, Arapça, Türkçe, Slav dilleri ve Afrika dillerine de vakıftır. Yayımlanmış kitaplarından bazıları şunlardır: *Aspect: An Introduction to the Study of Verbal Aspect and Related Problems* (Cambridge, 1978), *Tense* (Cambridge, 1986), *Sprache und Vorzeit [Language and Prehistory]* (Leipzig, 2002). Birçok yayımın editörlük görevini yürütmüştür: *Classification of Grammatical Categories* (Edmonton, 1978), *Studies in the Languages of the USSR* (Edmonton, 1981), *The World's Major Languages* (Londra, 1987), *Perspectives on Arabic Linguistics III* (Amsterdam, 1991), *Tense and Aspect in Eight Languages of Cameroon* (Dallas, 1991), *The Slavonic Languages* (Londra, 1993). Çok sayıda makalesi *Papers in Linguistics*, *Foundation of Language*, *Chicago Linguistic Society*, *Language* gibi dilbilimi dergilerinde yayımlanmıştır.

Prof. Dr. İsmail Ulutaş: Siirt Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünde öğretim üyesi olarak çalışmaktadır. Doktora derecesini Amerika Birleşik Devletleri'nde Wisconsin-Madison Üniversitesinden 2000 yılında aldı. *Relative Clauses in Gagauz Syntax* (2004), *Dil Evrensellikleri ve Dilbilim Tipolojisi* (çeviri, 2005), *Dilin Kökeni* (çeviri, 2005), *Kazak Türkçesi Grameri El Kitabı* (F. Karabulut ve K. Demirci ile birlikte) (2006), *Dilin Kökeni Ata Dilin Gelişimi Ana Dilin Evriminin İzinde* (çeviri, 2006), *Konuşma Kırgızcasında Sıfat-Füller* (2013) adlı kitaplarının yanı sıra Türk dili ve lehçeleri, dil bilimiyle ilgili kongrelerde sunulmuş bildirileri ve dergilerde yayımlanmış makaleleri vardır.

DİL EVRENSELLİKLERİ VE DİLBİLİM TİPOLOJİSİ

BERNARD COMRIE

İngilizceden Çeviren:
İsmail Ulutaş

HECE YAYINLARI

Hece Yayınları: 126
Dilbilim

Orijinal adı: Language Universals and Linguistic Typology

©“All Rights Reserved. Authorised translation from the English language edition published by John Wiley & Sons Limited. Responsibility for the accuracy of the translation rests solely with Hece Yayinlari and is not the responsibility of John Wiley & Sons Limited. No part of this book may be reproduced in any form without the written permission of the orijinal copyright holder, John Wiley & Sons Limited.”

Birinci Basım: Kasım 2005
İkinci Basım: Ocak 2017
©Hece Yayınları

Kapak Tasarımı: SARAKUSTA
www.sarakusta.com.tr
Teknik Hazırlık: Bülent Güler

Baskı: Dumat Ofset
T: (0312) 278 82 00

ISBN: 975-8988-32-8

HECE Basın Yayın Reklamcılık San. Tic. Ltd. Şti.
Konur Sokak Nu: 39/1-2 Kızılay-Çankaya/Ankara
Yazışma: P.K. 79 Yenişehir/Ankara
T: (0 312) 419 69 13 F: (0 312) 419 69 14
e-posta: hece@hece.com.tr
www.hece.com.tr

İÇİNDEKİLER

Çevirenin Önsözü / 9

Yazarın Önsözü / 11

1. DİL EVRENSELLİKLERİ / 15

1.1. Dil Evrenselliklerine Yaklaşımlar / 15

1.1.1. İki Temel Yaklaşım / 15

1.1.2. Veri Tabanı / 20

1.1.3. Soyutluk Dereceleri / 31

1.2. Dil Evrenselliklerinin Sınıflandırılması / 34

1.2.1. Şekilsel ve Temel Evrensellikler / 34

1.2.2. Sezdirimli ve Sezdirimsiz Evrensellikler / 37

1.2.3. Gerçek Evrensellikler ve Eğilimler / 39

1.3. Dil Evrensellikleri İçin Açıklamalar / 45

1.3.1. Tek Kökenlilik / 46

1.3.2. Doğuştanlık ve Diğer Psikolojik Açıklamalar / 47

1.3.3. İşlevsel ve Pragmatik Açıklamalar / 48

1.4. Özet / 51

Notlar ve Başvuru Kaynakları / 52

2. DİL TİPOLOJİSİ / 57

2.1. Tipoloji ve Evrensellikler / 57

2.2. Tipolojik Parametreler / 65

2.3. Morfolojik Tipoloji / 71

Notlar ve Başvuru Kaynakları / 84

3. TEORİK ÖNŞARTLAR / 87

3.1. Semantik Roller / 88

3.2. Pragmatik Roller / 94

3.3. Gramatikal İlişkiler / 99

3.4. Morfolojik Haller / 107

- 3.5. Gösteri: İngilizce ve Rusça Cümle Yapısı / 112
Notlar ve Başvuru Kaynakları / 128

4. SÖZ SIRASI / 131

- 4.1. Söz Sırası Parametreleri / 132
4.2. Söz Sırası Parametreleri Arasındaki
Karşılıklı Etkileşimler / 139
4.2.1. Greenberg'in Korelasyonları / 140
4.2.2. Greenberg'in Sonuçlarının Genellemeleri / 143
4.2.3. Genellemelerin Eleştirisi / 149
4.3. Söz Sırası Tipolojisinin Değeri / 154
Notlar ve Başvuru Kaynakları / 154

5. ÖZNE / 157

- 5.1. Problem / 157
5.2. Tanımlar ve Kategoriler Hakkında / 161
5.3. Ergatiflik / 166
5.4. Anlamla ve Kullanımla İlgili Faktörler / 175
Notlar ve Başvuru Kaynakları / 183

6. HAL İŞARETLEMESİ / 185

- 6.1. Hallerin Ayırıcı Fonksiyonu / 185
6.2. Geçişli Yapılardaki Doğal Bilgi Akışı / 189
6.2.1. Ters Çevrilmiş Şekiller / 191
6.2.2. F Ve K'nin Farklı İşaretlenmesi / 192
6.3. Özet / 202
Notlar ve Başvuru Kaynakları / 202

7. İLĞİ CÜMLELERİ / 205

- 7.1. İngilizce İlgi Cümlelerinin Bazı
Tipolojik Özellikleri / 205
7.2. İlgi Cümlesi Tipleri / 211
7.2.1. İlgi Cümlesi Kavramının Tanımlanması / 211
7.2.2. Söz Sırası ve İlgi Cümlesi Tipleri / 214

7.2.3. İlgî Cümlesinde Başın Rolü /	217
7.2.4. Başın Ana Cümledeki Rolü /	226
7.3. İlgî Cümlesi Kuruluşuna Ulaşılabilirlik /	229
7.3.1. Basit Cümleler /	229
7.3.2. Karmaşık Yapılar /	238
7.3.3. İlgî Cümlesi Tiplerinin Dağılımı /	241
Notlar ve Başvuru Kaynakları /	242
8. ETTİRGEN YAPILAR /	245
8.1. Ettirgen Yapılar Çalışmasındaki Parametreler /	247
8.1.1. Şekilsel Parametreler /	247
8.1.2. Semantik Parametreler /	253
8.2. Morfolojik Ettirgenliklerde Değerlik	
Değişmeleri /	258
Notlar ve Başvuru Kaynakları /	270
9. CANLILIK /	273
9.1. Giriş: Canlılığın Doğası /	273
9.2. Canlılığın Kontrol Ettiği Fenomenler /	277
9.3. Kavramsal Canlılık Farklılıkları /	286
9.4. Sonuçlar: Canlılığın Doğası /	290
Notlar ve Başvuru Kaynakları /	293
10. TİPOLOJİK VE TARİHİ DİLBİLİMİ /	295
10.1. Evrenselliklerde ve Tipolojide Tarih Boyutu /	295
10.2. Saha Tipolojisi /	299
10.3. Tipoloji Ve Yeniden Kurma /	307
10.3.1. Söz Sırası Tipolojisi /	308
10.3.2. Söz Sırası ve Morfem Sırası /	314
10.4. Tipoloji ve Tarihsel Açıklama /	318
Notlar ve Başvuru Kaynakları /	327
11. SONUÇLAR VE ÜMİTLER /	329
Bibliyografya /	335
Dizin /	349

KISALTMALAR

bkz.:	bakınız
Çe:	çekim edatı
Çeİ:	çekim edatı-isim
F:	fail
Gİ:	genitif-isim
İ:	isim
İÇe:	isim-çekim edatı
İG:	isim-genitif
İS:	isim-sıfat
İSç:	isim-son çekim edatı
K:	katılan
krş.:	karşılaştırınız
MS:	Milattan sonra
N:	nesne
NY:	nesne-yüklem
NÖY:	nesne-özne-yüklem
NYÖ:	nesne-yüklem-özne
Ö:	özne
Öç:	ön çekim edatı
Öçİ:	ön çekim edatı-isim
ÖNY:	özne-nesne-yüklem
örn. :	örnek
ÖYN:	özne-yüklem-nesne
S:	sıfat
Sç:	son çekim edatı
Sİ:	sıfat-isim
Y:	yüklem
YN:	yüklem-nesne
YNÖ:	yüklem-nesne-özne
YÖN:	yüklem-özne-nesne
Z:	zaman

ÇEVİRENİN ÖNSÖZÜ

Dillerde görülen ortaklıklar, benzerlikler ve ilişkiler dilcilerin ilgisini daima çekmiştir. Elinizdeki kitapta diller arasında görülen bu benzerlik ve ortaklıkların kökenleri sorgulanmakta ve bunlardan hangilerinin “evrensellik” olarak adlandırılabileceği sorusunun cevabı araştırılmaktadır.

Çevirisini yaptığımız eser, Bernard Comrie’nin dil evrensellikleri ve tipoloji sahasında ortaya koyduğu derli toplu olan ve kilometre taşı olma özelliği taşıyan bir eserdir. Modern dilbilim çalışmalarının en çok eleştirilen yönlerinden biri, ağırlıklı olarak İngilizceye bağlı kalması, teorilerini ağırlıklı olarak bu dil temelinde ortaya koymasıdır. Comrie’nin de bu eksiklik ve yanlışlığın farkında olduğunu ve buna dikkatleri çektiğini görüyoruz. Batı dilleri yanında bu dil ailesinden olmayan başka dilleri de konuşan ve başka birçoklarına da yabancı olmayan Comrie, eserinde dünyanın dört bir tarafında yaşayan dillerden verileri kullanıyor. Zaten dillerin tipolojik çalışmasını yapan bir eserden de başka türlü beklenemezdi.

Türk dilcisi ve bu sahada eğitim alan öğrenciler için dil tipoloji sahasındaki yayınların ve çalışmaların yetersizliği bilinen bir husustur. Elinizdeki çeviri Türk okuyucusunun bu sahada çektiği sıkıntıya cevap verebilecek ve temel başvuru kitabı olabilecek özelliktedir. İlk baskısı 2005 yılında yapılan *Dil Evrensellikleri ve Dilbilim Tipolojisi*'nin ikinci baskısının gerçekleşmesinden büyük mutluluk duymaktayım. Kitap özellikle dil ve dil bilimi ile ilgilenen akademisyenler ve lisans üstü öğrencileri arasında bilinen ve aranan bir eser haline gelmişti.

Hece yayınlarına bu baskıyı da titizlikle ortaya çıkarmalarından dolayı teşekkür ediyorum.

Siirt, 2017

Prof. Dr. İsmail Uluş

YAZARIN ÖNSÖZÜ

Dilbilimi araştırcılarının hep İngiliz dili sentaksıyla meşgul oluyor göründükleri bir dönemden sonra, nihayet bu son on yıl, geniş yelpazedeki dillerden alınan verileri kullanarak, dil evrensellikleri ve dilbilim tipolojileri üzerine yapılan çalışmaların dikkate değer bir şekilde ortaya çıkmalarına tanık olmaya başlamıştır. Bu çerçeveye içerisinde yapılmış olan hacimli çalışmaların çokluğuna rağmen ne yazık ki, bu yaklaşımın ana özelliklerini, dilbilimi öğrencileri için ortaya koyacak temel bir eserin eksikliği, bugüne kadar hâlâ hissedilmekteydi. Ana bir eserden yoksun olan dilbilimi öğrencileri, ta başından itibaren, uzmanlara yönelik, konuları tek tek işleyen makalelere başvurmak zorundaydılar. Elinizdeki kitap, bu açığı doldurmayı amaçlamaktadır. İleri sınıflardaki lisans ve lisans üstü öğrencilerine, dil evrensellikleri ve tipolojisine ilişkin en yeni yaklaşımları ana hatlarıyla sunarken, metodun başarılı işleyişinin örneklemelerini ve ayrıca bazı eksik ve tehlikeli yanlarını sergiler.

Kısa bir zaman diliminde, çok sayıda eserin verildiği bir alanda, bu çalışmanın tabii olarak, çok çeşitli konular içerisinde-

den seçici davranması bir zorunluluktur. Bütün konuları üstünkörü kapsamaktansa, seçilmiş bazı konuları derinlemesine ele almayı daha uygun bulduk. Ayrıca ele alınacak konular hususunda, çoğu zaman, kendimi evrensellikler ve tipoloji alanındaki yeni çalışmalarla sınırlamayı düşündüm. Bu sahada, önceden yapılmış çalışmaların sadece tarihî bir değerlendirmesini verip geçmeyi yeterli gördüm. Bununla birlikte yeni çalışmalar tarafından hâlâ aşılamamış eski çalışmaları dikkate aldım. Seçmeleri yaparken, benim bu sahada çalışıp çalışmadığım veya sahanın geleceğinin parlak olduğunu sezmem gibi şahsî değer yargıları etkili oldu. Kitap genelde sentaks ve semantikle ilgili evrensellikleri kapsar, bununla beraber zaman zaman fonolojiyle ilgili evrenselliklerin de, destekleyici mahiyette verildiği olmuştur. Evrensellikler ve tipoloji konusundaki iddiaların, ne kadar kapsamlı olursa olsun, sadece kuru listelere dayandırılmasındansa, seçilmiş birkaç sahada yapılacak detaylı tartışmalar üzerine bina edilmelerinin daha yararlı olacağına inanıyorum.

İlk iki bölüm yapı itibarıyla genel konuları kapsar. Bu bölümlerde dil evrensellikleri ve tipoloji çalışmalarının, çok çeşitli dillerden alınmış olan geniş bir malzeme üzerine kurulması gerektiğini savunuyorum. Evrenselliklerin açıklanmasında, sadece şekil özellikleri değil, aynı zamanda bunların sentaks ve semantik bağlamında, metin içindeki yorumlarının da dikkate alınması gerektiği düşüncesindeyim. Takip eden bölümler, farklı dillerden geniş dil malzemesi temelinde, söz sırası, ilgi cümlesi, ettirgen yapılar, hal işaretlemesi gibi konuların evrensellik ve tipoloji açısından ele alınışlarını içerir. Konuların seçiminde bir maksat güdülmemiştir, daha çok benim tercihimle ilgilidir. Fakat tercihlerimin kötü olmadığına inanıyorum.

Kitabın ortaya çıkmasında emeği geçenlerin hepsinin tam bir listesini vermek zor. Evrensellik ve tipoloji konusu, dil biliminin diğer bütün dallarıyla doğrudan bağlantılı olduğundan, fikirlerimin oluşumunda etkisi olan bütün çalış-

maları vermek, çok uzun bir liste oluşturacağından, bundan kaçınmak zorunda kaldım. Bölümlerin ilgili yerlerinde verdiğim, katkısı olan eser ve kişi listeleri dışında, genel olarak evrensellik ve tipoloji konusunda kitabın hazırlanması ve düzenlenmesinde teşekkür borçlu olduklarım aşağıdadır.

Stanford Üniversitesi'nden Joseph H. Greenberg'e her sayfada teşekkür borçluyum. Çok sayıda dil üzerine kurulmuş veri temelinde evrensellik çalışmasına ilgi duymamda en önemli kişidir. Bu çalışmayı en zor zamanlarında bile desteklemiştir. Edward L. Keenan (California, Los Angeles Üniversitesi), çok sayıda dilden malzemeyle çalışma arzusunun, teorik ve şekil konularıyla çatışmadığı konusunda bana yardımcı oldu. Güney California Üniversitesi, Dilbilim Bölümü'ndeki çalışma arkadaşlarım, dile metin içerisinde bütüncü yaklaşma tarzımı, önceden sezip, bana bunun için uygun bir ortam sağlama konusunda yardımcı oldular.

Bu kitapta, dönüştürücü-üretici gramerin dil evrenselliklerini ele alış tarzına çoğu zaman eleştirel yaklaşısam da (özellikle Noam Chomsky'nin ele alış tarzına), onların bu model çerçevesinde, bana yaptıkları katkıyı da göz ardı edemem. Bu gramerin bazı temel prensip ve bunların altındaki kurucu fikirlerle her ne kadar uyuşmasam da, kitabımın ortaya konmasında, sentaktik analizlerin biçimlenmesinde bunların çok değerli katkıları olduğunu itiraf etmeliyim. Aynı şekilde teşekkürler, Relational Gramer için de geçerlidir. Bu gramerin getirdiği yapısal ve içsel açıklamalarla ve konuları ele alış tarzıyla uyuştüğümü söyleyemem. Fakat bunlar, dilin sentaktik yapısını daha derinden kavramama yardımcı olmuşlar, konuya başka bir göz ve boyutta yaklaşmamı sağlamışlardır. Relational Gramer'in sentaktik modelleme konusunda, en ileri noktaya varmayı başardığını da kabul etmek zorundayım.

Çeşitli kurumlarda evrensellik ve tipoloji üzerine çalışan araştırmacılarla yaptığım tartışmalardan da çok faydalandım. Bu araştırmacılara, çalışmamın bazı bölümlerini sunma im-

kanı buldum, onlar da bana konuyla ilgili kendi çalışmalarını gönderme nezaketi gösterdiler. Özellikle aşağıdaki kuruluşların katılımcılarını saymak istiyorum: Oswego'daki New York State Üniveritesi'nin tipoloji çalışmalarında odaklanmış olan Amerikan Dilbilim Enstitüsü Derneği (1976), Stanford Evrensellikler Projesi, Köln Üniversitesi Dilbilim Bölümü Evrensellikleri Projesi (Universalien-Projekt) ve Sovyetler Birliği Bilimler Akademisi Dilbilim Enstitüsü Leningrad Bölümü Yapı Tipolojileri Grubu.

Kitapta kullanılan materyallerin çoğu, dil evrensellikleri ve tipolojisi derslerime ve seminerlerime devam eden öğrencilerden derlenmiştir. Bu yüzden Cambridge Üniversitesi, Urbana-Champaign'deki Illinois Üniversitesi Amerikan Dilbilim Enstitüsü Dilbilim Topluluğu (1978), Güney California Üniversitesi ve Avustralya Ulusal Üniversitesi'nde ders ve seminerlerime katılan öğrencilerime, fakülte üyelerine ve bütün katılımcılara teşekkürü bir borç bilirim. Basil Blackwell ve Chicago Üniversitesi Basımevi'nde, kitabı okuyup düzeltmeler yapanların da kitaba katkıları olmuştur.

Son olarak alışılmış dilbilim teorilerinden bağlantısız ve uzak olarak çalışan birçok saha araştırmacısı ve ana dil konuşucusuna da teşekkür etmeliyim. Bunlar eserim için çok değerli katkılar sağladı, aramızda kurduğumuz yapıcı diyaloglar da konuya olan ilgimi canlı tuttu. Bu araştırmacıların, dillerinden yapı tiplerini, ilgi cümlesi tiplerini çalışdığımı düşünmelerini istemem. Amacım genel dilbilimi ile bireysel dillerin gramerlerini, bir potada eritmek suretiyle bu iki yaklaşımdan daha büyük yararlar sağlamaktır. Çünkü bunlardan biri olmadan diğeri gelişemez. Daha genel bir ifadeyle söylemek gerekirse, dilbilim diller için vardır ve diller insanlar tarafından konuşulur.

Los Angeles, Ocak 1981

Bernard Comrie

1. DİL EVRENSELLİKLERİ

1.1. DİL EVRENSELLİKLERİNE YAKLAŞIMLAR

1.1.1. İki Temel Yaklaşım

Bu bölümde yakın zamanlardaki dilbilimi çalışmalarında kullanılan, dil evrensellikleri konusundaki iki temel yaklaşım metodunu karşılaştıracamız. Bu iki metot, birçok parametre açısından karşılaştırılabilir. Bunların en önemlileri şunlardır: dil evrensellikleri araştırmaları için veri tabanı (birçok dil veya sadece tek bir dil); dil evrenselliklerini ifade etmek için gerekli olan analizin soyutluk derecesi (mesela sentaktik yapıların alt veya üst yapı düzeyinde ele alınması); ve dil evrenselliklerinin varlığını ispat etmek için ileri sürülen açıklamaların çeşitleri. Bu parametreler ve diğerleri gelecek bölümlerde tekrar ele alınacaktır. Saydığımız parametreler, mantiken birbirinden bağımsız olmalarına rağmen, gerçekte iki yaklaşımın her biri, bu parametrelerin uyumlu bir yumağını temsil eder. Bazı dil-